

Ю.Я. Р а с с а м а к и н

Азово-Понтийские степи в эпоху меди. Погребальные памятники середины V — конца IV тыс. до н. э.

Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2004 (*Archäologie in Eurasien, Band 17*). Ч. 1 (нем.). — 234 с., 10 табл., 137 рис.; Ч. 2. Каталог. Таблицы (рус.). — 278 с., 12 табл., 546 рис.

В археології енеоліту Азовсько-Понтійських просторів, центральна частина яких розташована на території України, склалася кризова ситуація. Причина її проста: схема культурно-хронологічного впорядкування джерел, уперше в цілісному вигляді подана в узагальнюючому виданні з археології України (Археологія... 1971, див. відповідні розділи Д.Я. Телегіна, О.Г. Шапошнікової та А.О. Щепинського), не виконує прагматичної функції. Певною мірою цьому сприяло нагромадження джерел, але головне все ж криється в іншому — в недосконаліості самої схеми. Власне, з трьох основних явищ енеоліту південної смуги України лише середньостогівська культура була розроблена монографічно (Телегін 1973). Натомість, такі явища, як пам'ятки нижньомихайлівського типу й кемі-обинської культури лишилися примарами і, не ставши об'єктом аналізу, перейшли до розряду ілюстративного матеріалу. Через це нерідко одними й тими ж похованнями часто ілюстрували різні культури, долучали до них малодостовірні джерела (навіть з інших хронологічних періодів), а подібні поховання могли опинитися в різних угрупованнях.

Утім концепція середньостогівської культури виявилася нетривкою, і першим піддав її сумніву сам Д.Я. Телегін, вивівши з її складу поховання так званого новоданилівського типу (Телегін 1985). З формального погляду підстав для цього не було: за характером поховань (грунтові), позою й орієнтацією небіжчиків (зібгано на спині головою переважно на схід) та іншими рисами вони цілком вписувалися в характеристику поховального обряду середньостогівської культури, а уточнення хронологічної позиції не виводило їх за межі цієї культури. Ситуація із середньостогівською культурою ускладнилася, коли І.Ф. Ковальова (Ковалева 1979 ін.) виділила своєрідну групу випростаних поховань, що отримала назву «постмаріупольська культура». Подібні поховання до активних розкопок в Орі-

льсько-Самарському межиріччі Д.Я. Телегін відносив до середньостогівської культури. Тепер вона втрачала і цей компонент. Не дивно, що нову культуру Д.Я. Телегін визнав лише через 20 років (пор.: Телегін 1987 і 1999).

Отже, постає питання, наскільки обґрунтовано було виділено середньостогівську культуру, яка на сьогодні фактично втратила одну структурну частину — поховальні пам'ятки. Це добре демонструє останнє зведення Д.Я. Телегіна. Позаяк яскраві багаті поховання віднесено до новоданилівської культури (Телегін, Нечитайло, Потехина, Панченко 2001, с. 64—106; критику див.: Котова 2005), то середньостогівську довелося ілюструвати доволі таки сумнівними похованнями: не притаманними їй випростаними, а також малоінформативними через руйнацію, відсутність супроводу або його невизначеність (Зазн. праця, с. 11—56, № 41, 43, 44, 48, 52, 73, 97 та ін.).

Ю.Я. Рассамакін — активний дослідник і прекрасний знавець курганних старожитностей — поставив за мету розв'язати цю проблемну ситуацію, чітко усвідомлюючи, що невизначену ситуацію не можна вдосконалити, а хіба що погіршити. Отже, єдиним виходом було тотальне впорядкування пам'яток, насамперед, поховальних. Підходи до цього намічено на початку 1990-х рр., але повне завершення роботи стримувалося всілякими обставинами, зокрема й прагненням зібрати всю інформацію. Зрештою, вона постала у вигляді двох об'ємних фоліантів, підпорядкованих єдиній меті, — висвітлити джерела (Ч. 2, каталог) й продемонструвати їхні можливості для відтворення розвитку подій у степовій смузі, як вони постають за формуванням і розвитком певних поховальних традицій (Ч. 1, аналіз поховальних пам'яток).

За основу первинного впорядкування джерел обрано позу небіжчика. Це цілком логічно, зважаючи на саму сутність поховального обряду як певного комплексу дій, спричинених смертю індивіда і спрямованих на залагодження цієї ситуації. Рештки небіжчика становлять власне єди-

ну тверду константу поховання, оскільки обряд виконувався в різному обсязі та з різними, залежно від обставин, варіаціями, що й надає поховальним пам'яткам строкатості, а рисам, за якими зазвичай їх характеризують, часто неусталеного (або немасового) характеру. До того ж своєрідність супроводу, зокрема рідкісність і водночас розмаїтість такого важливого чинника як кераміка, робить позу фактично єдиним критерієм для диференціації поховань.

Зазначений підхід, викладений ще 1993 р., у доопрацьованому вигляді ліг в основу пізніших праць та рецензованої монографії (Ч. 1, рис. 1), проте лише в останній представлено в повному обсязі всю процедуру дослідження і джерела. Насамперед зауважимо: навряд чи хтось досі мав уявлення, яким власне резервом володіє наука щодо кількості й якості поховань доби енеоліту зазначеної смуги. Зрозуміло, що через об'єктивні обставини автору були доступні не всі матеріали, особливо неопубліковані. Утім для території України, за винятком останніх надходжень, цей масив представлено фактично повністю і в двох варіантах.

Перший варіант — це каталог. Його підготовлено дуже ретельно з бажанням максимально точно передати й проілюструвати джерела. Тому у разі неповноти інформації, сумнівів щодо точності її передачі, розбіжностей у документації тощо зроблено спеціальні помітки. Таким чином, залишено простір іншим дослідникам для реконструкції джерел.

Другий варіант — це сумарна характеристика первинних груп (за позою) із внутрішнім розподілом на ґрунтові й курганні поховання. В окрему групу об'єднано зруйновані й невизначені поховання. Цю роботу здійснено теж дуже скрупульозно та в трьох площинах (Ч. 1): кількісне наповнення груп і їх територіальне поширення (2. 1), вичерпна характеристика кожної групи з погляду деталей поховального обряду (2. 2) та усіх предметів супроводу (2. 3). Детальну характеристику поховань доповнено різними наочними засобами: картами поширення пам'яток, планами курганів і поховань, рисунками речей, тобто всіма можливими засобами передачі інформації. За бажанням, усі викладки автора можна звірити за зведеними таблицями по кожній групі (Ч. 2, табл. А—М).

Щоправда, останню процедуру можна було поліпшити, зокрема підсумувавши дані кожної таблиці й відобразивши їх в абсолютних і відносних (%) показниках. Фактично всі кількісні показники, за незначними винятками, фігурують у тексті, але не виражені у відсотках вони певною мірою втрачають свою інформативність і через нерівномірність вибірок роблять їх фактично неспівставимими. Подібні показники наочно

продемонстрували б і спільні риси енеолітичних поховань, і своєрідність окремих груп, що особливо важливо з огляду на кінцевий результат аналізу — вияв поховальних традицій (див.: 2. 2. 5 і 2. 3. 12), хоча вони ґрунтуються не лише на кількісних показниках. Не зайвим було б у зведених таблицях дати посилання на каталог, зважаючи на його дуже своєрідну організацію, підпорядковану дослідницькій програмі автора, але не швидкому й зручному пошуку інформації. Мушу визнати: користуватися каталогом українською незручно.

Утім цією дуже копіткою і трудомісткою працею ліквідовано важливу лакуну в археологічній науці. Публікацію і вичерпну характеристику джерел належно оцінять археологи, адже вони слугуватимуть надійною основою для подальших пошуків незалежно від ставлення до кінцевих результатів дослідження Ю.Я. Рассамакіна.

Результати дослідження приваблюють новизною, хоча виявлена дослідником ситуація має наліт деякої зовнішньої подоби до традиційних уявлень. Інакше й не могло бути і через оперування одними й тими ж джерелами (нехай і в різному обсязі), і через збіг певних спостережень, і через використання автором деяких усталених понять для позначення певних явищ. Новизни слід було очікувати, зважаючи на ло-гіку дослідження Ю.Я. Рассамакіна, що принципово відрізняється від підходів його попередників, які визначали коло поховань, що могли належати певній культурі, або ж зосереджували увагу на якомусь одному явищі. Автор обрав шлях суцільного аналізу всього масиву через диференціацію його за позою, що дало йому змогу виділити певні «згустки» рис, які він назвав поховальними традиціями. Таких основних традицій виділено чотири, які умовно, згідно з нумерацією, можна класифікувати як випростані поховання, зібгані на спині, зібгані на боці й дуже зібгані на боці. Не можна сказати, що досі ці поховальні традиції не були відомими — якоюсь мірою, зокрема позами, археологи оперували, однак задіяні в контексті окремих культур вони поставали одним із елементів їхньої характеристики, причому наявність різних традицій в одній культурі, як і однакових в різних, сприймалася як цілком нормальне явище. Через це поховальні традиції вважали синхронними (див., напр.: Шапошникова 1987, с. 6—7), хоча друга з них (зібгано на спині) явно була найранішою з огляду на давність середньостогівської культури, на чому завжди наголошував Д.Я. Телегін, і її прикметність цій культурі.

Виділення поховальних традицій та дослідження їх відносної й абсолютної хронологічних позицій дали змогу визначити динаміку їхнього розвитку, а відтак — і динаміку змін на степових

просторах. Принципово важливим є виділення третьої поховальної традиції, що, безумовно, підтверджує ефективність обраного шляху дослідження й дає змогу заповнити певні хронологічну й територіальну лакуни. По вертикалі ця динаміка постає як поступове наростання строкатості поховальних традицій: найдавніша (друга передусім у вигляді ґрунтових поховань) через якийсь час доповнилася третьою (суто курганною) і приблизно тоді ж розгалузилася на ґрунтові й курганні поховання, а далі — першою, а потім — і четвертою, аби всі вони, співіснуючи наприкінці енеоліту, сплели те барвисте мереживо, що проявилось аж у поєднанні різних традицій у межах одного невеличкого могильника чи навіть могили, що стало на заваді їхнього логічного впорядкування. Отже, хронологічний аспект дослідження Юрія Яковича набуває присмаку генетичного — походження різних традицій, а також власне курганного обряду.

Водночас розгляд кожної традиції як своєрідного явища та дослідження динаміки їхнього розвитку в просторі дало змогу здійснити перехід від лінійної моделі дослідження до структурної, тобто представити процес у звичній для археологів системі археологічних культур, які частково були визначені до Юрія Яковича, частково за його участю, але тепер постали, безумовно, чіткіше. Кожна традиція, зокрема для Припонтійського регіону, розглядається як окрема археологічна культура, за винятком другої, яку через значну тривалість і зміни в супроводі поділено на два основних етапи, внаслідок чого виділено скелянську культуру для Дніпровсько-Донського межиріччя. За певного перетинання її із середньостогівською культурою (її складовою — новоданилівською) новою назвою на уважується на її неспівпаданні з нею, а також на своєрідній ролі носіїв скелянської культур, яка, займаючи центральну позицію і територіально, і, так би мовити, змістовно (кількість і яскравість поховань), виступала поєднувальною ланкою між Карпатсько-Балканським, Північнокавказьким і Поволзьким світами (с. 206). Це зміщує акценти в концептуальному осмисленні історії населення степової смуги, конвергентний розвиток якого набув першого сплеску за взаємодії із землеробським світом, зокрема західним. Власне, єдине, що підриває цю концепцію, це радіокарбонні дати Хвалинського могильника. Утім нещодавно отримані дати для одного з поховань у Кривому Розі (Котова 2005, с. 93) вказують, що така ситуація може бути поправимою.

Надалі в інтерпретаційній частині (4. 2. 2) автор зосереджує увагу на нових явищах: третій традиції, яку він називає нижньомихайлівською культурою, поховальні комплекси якої досі були не визначені, на що давно звертала увагу І.Ф. Ковальова (Ковалева 1980, с. 50—51); першій, яку

названо квітнянською культурою (тут безумовною заслугою автора є уточнення хронологічної позиції квітнянського типу кераміки, яку всі розглядали як один із найдавніших проявів енеолітичної доби, та зв'язок її з цією поховальною традицією): четвертій — так званих похованнях животилівсько-вовчанського типу. Ці явища відвернули увагу від другої поховальної традиції, що поступово затухаючи пройшла через увесь енеоліт, аби знову спалахнути на межі енеоліту—ранньої бронзи, зокрема в репінській культурі (див.: Спіцина 2002, с. 10). Ю.Я. Рассмакін припускає можливість її продовження в період «хіатусу» і умовно називає стогівською культурою, а далі — постстогівською.

Цікаво, що усі нові традиції пов'язані з курганним обрядом, натомість стара (зібгано на спині) із затуханням скелянської культури реалізується у двох варіантах — ґрунтових і курганних похованнях. Прикметно, що спостерігається певна розбіжність у локалізації двох груп поховань: ґрунтові тяжіють до порубіжжя степу й лісостепу Дніпровсько-Донецького регіону, тобто до зони дереївської культури, тому Н.С. Котова співвідносить їх з цією культурою, а також косянтинівською (Котова 2003; 2005 та ін.), що з-поміж іншого порушує питання щодо причин збереження цієї традиції, а може, і незалежне походження. У свою чергу, курганні поховання (варіант А) концентруються на півдні причорноморського степу, де вони територіально й хронологічно перетинаються з нижньомихайлівською культурою. До того ж, за словами Юрія Яковича, посуд із цих поховань (нехай і нечисленний) не має жодної подібності із середньостогівською, але виявляє певну спорідненість із керамікою нижнього шару Михайлівки. Ця риса фактично є єдиною і не дуже певною ниточкою, яка дає змогу зв'язати третю поховальну традицію із тією самою пам'яткою (с. 104, 121, 206). Напрошується висновок про можливість об'єднання цих груп у єдину культуру, хоча на заваді того стоїть одна суттєва різниця між ними: саме курганним похованням варіанта А найбільше властиві кромлехи (близько 61 % курганів), що виокремлює їх з-поміж усіх інших поховальних традицій і груп. Що за цим криється?

До того ж матеріали нижнього шару Михайлівки спряляють враження епізодичного явища у Північному Причорномор'ї, хоча, можливо, ситуація зміниться після ретельного вивчення кеміобинської культури, яку, наскільки мені відомо, автор зараз активно досліджує. Допоки ж слід згадати й про середній шар Михайлівки, який Л.А. Спіцина схильна датувати межею Трипілля С1—С2 (Спіцина 2004). Отже, проблема співвідношення матеріалів могильників і поселень, особливо для Правобережжя Дніпра, лишається

доволі гострою, і тут може допомогти хіба що звуження хронологічних меж нижньомихайлівської культури до її раннього періоду: 3900/3800—3500/3400 BC (с. 206).

Загалом я оцінюю роботу Ю.Я. Рассамакіна як позначення й уточнення певних контурів у розвитку подій у степовій смузі. Не всі ланки й складові зазначеного процесу, як слушно неодноразово зауважує й автор, сьогодні можна чітко окреслити й продатувати. Тут можливі сюрпризи. Адже, зважаючи на протяжність доби й територіальне охоплення, поховальні пам'ятки постають кількісно незначними (репрезентативною є лише квітнянська культура), а поховань з датуючими речами зовсім мало. Безумовно, ситуація уточнюватиметься з публікацією старих і надходженням нових джерел, появою нових спостережень та пакетів радіовуглецевих дат (а вони потроху поповнюються). Є певні об'єктивні причини, що стоять на заваді впорядкування матеріалу, як-то відсутність сталої традиції класти разом із небіжчиком побутовий посуд, а

глибше — спосіб життя, що з огляду на різні обставини (розміри могильників, зони поширення певних традицій, а також специфіка поселень, що у більшості своїй є стійбищами), постає доволі мобільним. Цьому сприяли, ймовірно, скотарський тип економіки, а також демографічна ситуація. Якщо орієнтуватися на кількість поховань, то степи за доби енеоліту становили великий, хоча й складний для реалізації відтворювального господарства, резерв.

Утім, я впевнена, що задана Ю.Я. Рассамакіним тональність дослідження звужує можливості для безпідставного маніпулювання похованнями. Воно відкриває нові перспективи і для уточнення окресленої картини на джерелознавчому рівні, і для осмислення подій, що відбувалися в степовій смузі протягом майже 2 тис. років і в яких брало участь не лише споконвічне місцеве населення, а й людність північнішої смуги, яка повільніше долучалась до відтворювальної економіки, а також землеробський світ, зокрема трипільської культури.

К.П. БУНТН

Археологія Української РСР. — В 3 т. — К., 1971. — Т. 1.

Ковалева И. Ф. Вытянутые погребения Днепровского ареала Волго-Днепровской культурно-исторической общности эпохи энеолита // Курганные древности степного Поднепровья III—I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1979. — Вып. 3. — С. 61—79.

Ковалева И. Ф. К вопросу о культурной принадлежности вытянутых подкурганых энеолитических погребений // Курганы степного Поднепровья. — Днепропетровск, 1980. — С. 50—56.

Котова Н. С. Энеолитические материалы поселения и могильника у хутора Александрия на реке Оскол // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины. — Луганск, 2003. — С. 78—97.

Котова Н. С. Игреньский энеолитический могильник // Зб. на пошану Софії Станіславівни Березанської. — К., 2005. — С. 88—103.

Спицина Л. А. Археологічні культури пізнього енеоліту—ранньої бронзи Дніпро-Донського межиріччя: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2002.

Спицина Л. А. Хронологія рогачицької культури // Перший Всесвіт. конгр. «Трипільська цивілізація»: Тези доп. — К., 2004. — С. 42—43.

Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973.

Телегін Д. Я. Памятники новоданиловского типа // Археология Украинской ССР. — В 3 т. — К., 1985. — Т. 1. — С. 311—320.

Телегін Д. Я. Культурна належність і датування випростаних поховань степового Подніпров'я // Археологія. — 1987. — Вип. 60. — С. 17—30.

Телегін Д. Я. До питання про культурну атрибуцію пам'яток постмаріупольського типу та виділення так званої квітнянської культури в степовій Україні // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 61—69.

Телегін Д. Я., Нечитайло А. Л., Потехина И. Д., Панченко Ю. В. Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона. — Луганск: Шлях, 2001. — 152 с.

Шапошникова О. Г. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — К., 1987. — С. 3—16.

Одержано 15.07.2005